

नेपाली साहित्येतिहासमा अतीतबोध

डा. बालाकृष्ण अधिकारी

उपप्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

adbalakrishna2036@gmail.com

सार

प्रस्तुत लेखमा नेपाली साहित्येतिहासमा अतीतबोध विषयक विमर्श गरिएको छ। साहित्येतिहास मानव सभ्यताको उद्भवदेखि वर्तमानसम्मका समग्र कलात्मक अभिव्यक्तिमध्ये भाषाका माध्यमबाट व्यक्त हुने कलासौन्दर्यसँग मानवीय सङ्घर्षका इतिहासको अन्तर्द्वन्द्वात्मक सम्बन्धको विश्लेषण र मूल्याङ्कन हो। यसको मूल सम्बन्ध अतीतसँग रहन्छ तथापि वर्तमानको स्मृति र भविष्यको मार्गचित्रसँग पनि उत्तिकै सम्बद्ध हुन्छ। मूलतः अतीतका घटना र तज्जन्य परिप्रेक्ष्यमा मानवीय चेतनाको निरन्तरता र नवोन्मेषलाई वर्तमानमा बसेर हेर्ने दृष्टिकोण नै अतीतबोध हो। यस लेखमा पुस्तकालयीय अध्ययनकार्यबाट साहित्येतिहासमा अतीतबोधसम्बद्ध अवधारणा सङ्कलन गरी नेपाली साहित्येतिहासका सन्दर्भमा त्यसको विमर्श गरिएको छ। यसरी विश्लेषण गर्दा अतीतचेतना, निरन्तरता र नवोन्मेष, धनात्मक र ऋणात्मक गति एवं अतीतमूल्य गरी चारवटा मानदण्ड निर्धारण गरी गरिएको यस विमर्शबाट अतीतबोध साहित्येतिहासको आधारदर्शन भएकाले ऐतिहासिक तथ्य/घटनाको मूल्यबोध गर्न, नेपाली साहित्येतिहासका प्रवृत्तिको निरन्तरता र नवोन्मेषलाई तर्कसङ्गत रूपमा बोध गरी तिनका धनात्मक र ऋणात्मक गतिले पारेका प्रभावको आकलन गर्न तथा समग्रमा वर्तमानबोध एवं भविष्यबोधलाई समेत तथ्यपरक, तर्कसङ्गत र विश्वसनीय बनाउने अतीतमूल्य ठम्याई त्यसको अनुप्रयोग गर्न यसको अपरिहार्य आवश्यकता रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ। साहित्यिक घटना, स्रष्टा, कृति तथा तिनका विशेषताको समुचित विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी युगानुकूल साहित्यिक प्रवृत्तिहरूको पहिचान र निर्धारणमा अतीतबोधको प्रभावकारी उपयोग हुने भएकाले प्रस्तुत लेखबाट प्राप्त निष्कर्ष प्राज्ञिक दृष्टिले उपयोगी र औचित्यपूर्ण रहेको छ।

शब्दकुञ्जी : अतीतचेतना, अतीतमूल्य, धनात्मक र ऋणात्मक गति, निरन्तरता र नवोन्मेष

१. विषयपरिचय

नेपाली साहित्येतिहासले नेपाली भाषामा लेखिएको साहित्येतिहास, नेपालका अन्य भाषामा लेखिएको साहित्येतिहास र यी दुवैको समुच्चयसमेतलाई बुझाउँछ। यीमध्ये पहिलो अर्थलाई मात्र यस सन्दर्भमा लिइएको छ। नेपाली भाषामा लेखिएका साहित्यको कालक्रमिक व्याख्या-विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी इतिहासको विकासयात्रामा तिनको स्थाननिर्धारणसमेत गरिएको एउटा विधाविशेष साहित्येतिहास हो। साहित्येतिहासले साहित्यको आरम्भ, विकास र वर्तमान स्वरूपका क्रमिक प्रवृत्ति, स्रष्टा, कृति र सिर्जनसामर्थ्य, संस्थागत कार्य र तिनका ऐतिहासिक प्रभावतरङ्गको ऐतिहासिक विमर्श गर्दछ। यसर्थ साहित्येतिहासमा अतीतबोधको सर्वाधिक मूल्य रहेको हुन्छ। वर्तमानमा उभिएर हेर्दा अतीतसँग वर्तमानका सम्बन्धको तथ्यपरक र तर्कपरक बोध गरी अतीतको निरन्तरता, नवोन्मेष, यसका धनात्मक र ऋणात्मक गतिमा अतीतमूल्यको मापन गर्नु नै समग्रमा अतीतबोध हो। एकाइसौं शताब्दीको वर्तमानबिन्दुमा उभिएर

नेपाली साहित्यका अतीतमूल्यको सन्धान गर्नु र वर्तमान अवस्थालाई अतीतको निरन्तरता एवं नवोन्मेषको द्वन्द्वतात्मक विकासप्रक्रियाको परिणतिकारूपमा बुझ्नु आवश्यक छ। त्यसैले प्रस्तुत लेखको मुख्य शोधभूगोल नेपाली साहित्येतिहास हो भने यसलाई पारख गर्ने अतीतबोध यस लेखको मुख्य ज्ञानमीमांसा हो।

नेपाली साहित्येतिहासमा अतीतबोधको मूल्य केकस्तो छ भन्ने मूल प्रश्नको समाधान गर्नु नै प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य हो। यस उद्देश्यको प्राप्तिता लागि विगतमा अतीतबोधसँग सम्बद्ध जेजस्ता प्राज्ञिक कार्यहरू भएका छन् तिनको सङ्क्षिप्त समीक्षा गर्नु आवश्यक हुन्छ। नेपाली साहित्यलेखनको आरम्भ उन्नाइसौं शताब्दीको पूर्वार्धबाट भएको देखिन्छ। प्रारम्भमा यो पाठकनिरपेक्ष भए पनि नेपाली साहित्य माध्यमिक कालमा प्रकाशनमा आएपछि यसले पाठकको पनि साथ पाउँदै गएको देखिन्छ। पाठकसापेक्ष साहित्यको विकासयात्रामा यसका गम्भीर पाठकहरूमा इतिहासचेतनाको विकास पनि हुँदै गएको देखिन्छ। मोतीराम भट्ट (१९४८) त्यस्ता इतिहासकार हुन् जसले तत्कालीन वर्तमानमा बसेर अतीतका भानुभक्त र उनको साहित्यकारितालाई पहिलोचोटि उधिन्ने प्रयत्न गरे। रत्नध्वज जोशी (२०००) देखि नेपाली साहित्यका अतीतको प्रवृत्तिपरक कालविभाजन हुन थाल्यो भने यो कार्य अझै विकसित हुँदै गएपछि यज्ञराज सत्याल (२०१७) द्वारा नेपाली साहित्यको पहिलो ऐतिहासिक ग्रन्थ लेखन तथा प्रकाशन सम्भव भयो। वि.सं. २०२० को दशकदेखि नेपाली विद्वानहरूमा नेपाली साहित्येतिहासका बारेमा विमर्शात्मक दृष्टि प्रारम्भ भयो र यसको विकास हुँदै जाँदा दयाराम श्रेष्ठ (२०५९), घनश्याम नेपाल (सन् २००९) आदिबाट साहित्येतिहासका सैद्धान्तिक आयामको विमर्श गर्ने परम्पराको आरम्भ भयो। यस क्षेत्रमा बालाकृष्ण अधिकारी (२०६२, २०६६, २०६९, २०७६, २०७७) का कार्यले साहित्येतिहास, यसका लेखनपद्धति, यसका सैद्धान्तिक एवं प्रायोगिक पक्षको विमर्श र यसका दार्शनिक पक्षको पहिचान, विमर्श र स्थापना गर्ने कार्यसमेत भयो। सम्बद्ध विषयक्षेत्रमा यति धेरै कार्यहरू भइसके पनि नेपाली साहित्येतिहासमा अतीतबोधको विमर्श यसपूर्व हुन सकेको देखिँदैन। अतीतबोधको ज्ञानमीमांसालाई नेपाली साहित्येतिहासका सापेक्षतामा विमर्श गर्नु प्राज्ञिक दृष्टिले आवश्यक छ। यहाँ विमर्श गरिएको अतीतबोधसम्बद्ध अवधारणाका साथै नेपाली साहित्येतिहासका तत्सम्बद्ध प्रासङ्गिक विमर्शले नेपाली साहित्येतिहासका लेखक, समालोचक र अध्येतालाई समेत प्राज्ञिक पोषण प्राप्त हुने भएकाले यस लेखको उपादेयतासमेत सिद्ध हुन्छ।

२. अध्ययनविधि र अतीतबोधको अवधारणात्मक ढाँचा

प्रस्तुत लेखलाई परिणामी निष्कर्षमा पुऱ्याउनका लागि मूलतः दुई प्रकारका तथ्य/सामग्रीहरूको सङ्कलन गरिएको छ। पहिलो प्रकारका सामग्रीहरू नेपाली साहित्येतिहासका ज्ञात तथ्यसँग सम्बद्ध छन् भने दोस्रो प्रकारका सामग्री अतीतबोधको अवधारणासँग सम्बद्ध छन्। यी दुवै सामग्री प्रस्तुत लेखका लागि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहेका छन् किनभने नेपाली साहित्येतिहासमा अतीतबोधको विमर्श गर्ने यो पहिलो लेखन हो। यी दुवै प्रकारका सामग्रीको सङ्कलनमा पुस्तकालयीय कार्यलाई नै मुख्य आधार बनाइएको छ। सङ्कलित सामग्रीको अन्तर्निश्चित प्रयोग र अन्योन्य क्रियासङ्गत विश्लेषण गरी त्यसबाट प्राप्त नतिजाको विमर्शाबाट सामान्यीकृत निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएकाले यसमा अहिलेसम्म प्रयोग भएका अध्ययनविधिभन्दा पृथक् प्रयोग गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

प्रस्तुत लेखमा अतीतबोधको अवधारणा विमर्शका लागि एरिक जे. हब्सबामद्वारा लिखित र हिन्दी भाषामा अनूदित *इतिहास, राजनीति और संस्कृति* (सन् २०१५) ग्रन्थमा सङ्कलित आलोचनात्मक निबन्ध 'अतीतबोध'लाई मुख्य आधार बनाइएको छ साथै हिन्दीमै अनूदित मार्क ब्लाखको *इतिहासकार का शिल्प* (सन् २००५) र आर्थर मारविकको *इतिहास का स्वरूप* (सन् २००९) ग्रन्थमा प्रस्तुत अतीतबोधसम्बद्ध मान्यतालाई पनि यससँग अन्तर्भूत गरिएको छ। यी कृतिमा

प्रस्तुत अतीतबोधसम्बद्ध अवधारणालाई साहित्येतिहासका सन्दर्भमा सन्निवेश गर्दै नेपाली साहित्येतिहासका सन्दर्भबाट त्यसको पुष्टि गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यसरी सामान्य रूपमा हेर्दा यो लेख निगमनात्मक प्रकृतिको देखिन्छ तापनि यसमा विषयको पुनर्निर्माण, अवधारणासँग तथ्यको सन्निवेश र तिनको नवीकृत विश्लेषण गरिएकाले यो लेख मिश्रित पद्धतिमा आधारित रहेको छ ।

समय अखण्ड छ । हाम्रो बोधक्षमता यस अखण्ड समयको आरम्भ र अन्त्यबारे आंशिक रूपमा मात्र जानकार छ । मानवीय चेतनाले आफ्ना आवश्यकतासँगै अखण्ड समयलाई विभिन्न खण्ड र आयाममा हेर्न थालेको पनि युगौं बितेको छ । समयलाई मान्छेले मुख्यतया तीन खण्डमा हेर्दै आएको छ— अतीत अर्थात् भूत, अद्यतन अर्थात् वर्तमान र आगत अर्थात् भविष्य । समयका यी खण्डलाई पृथक् पृथक् हेर्न खोज्ने हो भने समयबोध हुन सक्दैन । समयलाई त्रैआयामिक समष्टिमा बुझ्ने गहन प्रज्ञा समयको दर्शन हो । समयको दर्शनलाई इतिहास दर्शन पनि भन्न सकिन्छ । वर्तमानमा विगतको बोध नै अतीतबोध हो । अतीतबोध इतिहास दर्शनको मुख्य आधार हो ।

इतिहास शब्दले हामीलाई अतीतको बोध मात्र गराउँदैन बरु यसले अतीतका समग्र तथ्यहरूको कालक्रमिक बोध पनि गराउँदछ । अतीतबोधलाई सार्वभौम, सार्वकालिक र सार्वजनीन रूपमा बुझ्नु एवं सम्पूर्ण मानवजातिको गतिक्रमका रूपमा यसको विमर्श गर्नु आवश्यक छ । इतिहासकारले अतीतको वस्तुसङ्गत बोध गर्न सकेन भने उसले आफ्ना समकालीन पुस्ताप्रति अन्याय मात्र गरेको हुँदैन बरु ऐतिहासिक स्मृतिसँग पनि छल गरेको हुन्छ जसको दुष्परिणाम भावी पिँढीले भोग्नुपर्दछ (शुक्ल, सन् २०१५, पृ. XXVII) । इतिहासकार इतिहासका स्मृतिहरूको सङ्ग्रहकर्ता, संरचक र संरक्षक हुन्छ अनि समकालीन पुस्ता इतिहासकारमाथि नै निर्भर रहेको हुन्छ ।

वर्तमानको रूपरचना बुझाउन र आगतका बारेमा अनुमान लगाउनका लागि गरिने अतीतको सर्वाङ्ग मीमांसा नै इतिहास हो । एरिक हब्सबाम (सन् २०१८) का अनुसार मानव चेतनाको एक स्थायी आयामका रूपमा रहेको अतीत मानव समाजका अन्य रूपहरू, संस्थाहरूको एक सुनिश्चित अवयव भएको र समाजमा अतीतबारेको यस बोधको विश्लेषण गर्नु र यस बोधमा घटित हुने परिवर्तन र रूपान्तरणको सन्धान गर्नु इतिहासकारको मुख्य समस्या हो (पृ. ३) । समान्यतया इतिहास अतीतको इतिवृत्त हो । आफूले गरेको अतीतको प्रस्तुतीकरण वस्तुनिष्ठ र निष्पक्ष छ भन्ने सोचेको भए पनि इतिहासको इतिवृत्तमा इतिहासकारको विश्वदृष्टि र उसका परिप्रेक्ष्यको छाप परेकै हुन्छ । त्यसैले इतिहास सदैव विवादको विषय बनेको छ र एउटै समयमा वा फरक फरक समयमा इतिहास दर्शनका अनेक सम्प्रदाय विकसित भएका छन् ।

हाम्रा जातीय र सांस्कृतिक अनुभव-अनुभूतिको समूल नाश हुँदैन; त्यो जातीय र सांस्कृतिक परम्पराका रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै जान्छ । इतिहासमा एक प्रकारले निर्देशात्मक परिवर्तन हुन्छ, अतः आधुनिक ऐतिहासिक अतीतबोधका लागि कालानुक्रमिक अनिवार्यता हुन्छ (हब्सबाम, सन् २०१८, पृ. १५) । कुनै समाजको जडता वा स्थिरता इतिहासका कारण नभएर त्यस समाजको इतिहासदृष्टिका कारण हुन्छन् किनभने हरेकको इतिहास उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । जतिसुकै गौरवपूर्ण भए पनि समयको रथ पछ्याडि धकेल्न सकिँदैन । समयको रथ पछ्याडि धकेल्नुको परिणति हुन्छ— भयङ्कर मानवद्वेष, सभ्यतासंहार, जातीय रक्तपात । अतीतबाट विच्छिन्न भएर रहन सक्ने कुनै व्यक्ति, जाति, समाज र चेतनाको कल्पना गर्न सकिँदैन । समयको क्रमसँगै इतिहास समृद्ध हुँदै जान्छ र समयकै यात्रामा यो क्षतविक्षत पनि हुन्छ । इतिहासले हामीलाई पछ्याउन छोड्दैन किनभने यो त्यो अतीत हुन्छ जसले वर्तमानलाई आफ्नो गर्भमा हुर्काउँछ र समयक्रममा नयाँ वर्तमानलाई जन्म दिन्छ । यसरी अतीतको अविराम नवीकरण हुन्छ अनि हाम्रा

अधि अधि हिँड्दै यसले अज्ञात र बेनाम भविष्यका निम्ति हाम्रो मार्गदर्शक गुरुको भूमिका निर्वाह गर्दछ। पश्चावलोकन इतिहासकारको बुद्धिमत्ताको सबैभन्दा बढी मोहक रूप हो। भविष्यको एक सुनिश्चित रूप निर्धारित गर्नका लागि कुनै प्रकारको सैद्धान्तिक अनिवार्यता रहँदैन तर व्यवहारमा यस किसिमले पूर्वानुमान लगाउनु लगभग अपरिहार्य नै हुन्छ (हब्सबाम, सन् २०१८, पृ. ११)। अतार्किक अतीतमोह र तर्कसङ्गत अतीतबोधका बिचमा स्पष्ट विभाजक रेखा खिच्नु बौद्धिक र गतिशील समाजको पहिचान हुन जान्छ। त्यसैले अतीत गतिशील हुन्छ र यही गतिशीलतालाई बुझ्नु नै अतीतबोध हो।

अतीतको गतिशीलता वा प्रगतिधर्मिताको एउटा विशिष्ट आख्यान हुन्छ र इतिहासले त्यसमा आफूलाई सदैव खुला राख्दछ। मानव समाज जति जति अगाडि बढिरहन्छ, त्यति नै त्यसलाई अतीतले पछ्याइरहेको हुन्छ। इतिहास कहिल्यै पूर्ण हुँदैन तर इतिहासको कहिल्यै पनि अन्त्य हुँदैन। इतिहासको यात्रामा अनेक रोकावट हुन्छन्, अनेक थकावट हुन्छन् तर यो नदी जस्तै निरन्तर बगिरहन्छ। बग्नु फगत् बग्नु इतिहासको मूल प्रवृत्ति हुन्छ र यसरी बग्दा यसले आफ्ना पदचिह्न छोड्दै जान्छ। अतीतले छोडेका तिनै पदचिह्नलाई ठम्याउनु र तिनलाई निरन्तर अग्रगामी वर्तमानसँग जोडेर हेर्नु नै अतीतबोध हो। अतीतका तिनै पदचिह्नलाई सङ्कलन गरी तिनका माध्यमबाट समय र समाजका प्रवृत्ति र प्रकृतिको व्याख्या गर्नु नै अतीतबोधको मूल धर्म हो।

मानवीय चेतनाका अनन्त आयाम हुन्छन्। अतीत मानवीय चेतनाको स्थायी आयाम हो (हब्सबाम, सन् २०१८, पृ. ३)। अतीत एक प्रकारले वर्तमानको आधारसंरचना हो। अनुवंश, संस्कार, संस्कृति, भाषा, स्वभाव, व्यवहार, ज्ञान, विज्ञान आदि अतीतकै देन हुन्। इतिहासकार यिनैका आधारमा अतीतका स्थिरता, गतिशीलता र रूपान्तरणको वस्तुपरक सन्धान गर्दछ। प्रत्येक नयाँ पिँढीले अतीतका चेतनाको अनुकरण र पुनरुत्पादन गर्दछ। यसो गर्दा नयाँ पिँढीले पूर्ववर्ती पिँढीभन्दा कमजोर भएको बोध गर्दछ किनभने नयाँ पिँढी पूर्ववर्ती पिँढीका मूल्यमान्यता र चेतनाको अनुकरण तथा पुनरुत्पादन गर्ने प्रयत्नमा आफूलाई पूर्णतया सफल मान्दैन (हब्सबाम, सन् २०१८, पृ. ४)। यस्तो किन हुन्छ भने हरेक नयाँ पुस्तामा अतीतप्रतिको आस्था, सम्मान र आदर्शभाव हुन्छ। पूर्ववर्ती पुस्तालाई आदर्श मान्नुको कारण अनुवर्ती पुस्तामा पूर्ववर्ती पुस्ताद्वारा स्थापित मूल्य, मानक र दृष्टिचेतनाको अनुकरण तथा प्रभावग्रहणको अपूर्णता नै हो। के त्यसो भए, नयाँ पुस्ताले अतीतको अनुकरण र पुनरुत्पादन मात्र गर्दछ त ? यसलाई सत्य मान्ने हो भने परिवर्तन र रूपान्तरणको सन्दर्भलाई नै असत्य मान्नुपर्ने हुन्छ। के कुरा सत्य हो भने अतीतको पूर्ण प्रभुत्वले सबै प्रकारका वैध परिवर्तन र नवोन्मेषहरूलाई बहिष्कार गरिदिएका हुन्छन् र यस्तो हुनु असम्भव छ किनभने कुनै पनि समाज नवोन्मेषरहित हुन सक्दैन (हब्सबाम, सन् २०१८, पृ. ३)। परिवर्तन र रूपान्तरण नैसर्गिक गतिप्रक्रिया हो। समाजको स्वभाव पनि यही गतिप्रक्रियाबाट निर्देशित हुन्छ। परिवर्तन भनेको पूर्वपिँढीका मूल्यमान्यताको यथारूप अनुकरण होइन बरु नवोन्मेषसहित त्यसको सिर्जनात्मक पुनरुत्पादन हो र अतीतका अनुपयुक्त मूल्यमान्यताको रूपान्तरण पनि हो। यसर्थ नयाँ पिँढीले इतिहासपरम्परामा सपाट अनुकरण मात्र गर्दैन वा पूर्वपिँढीको देखासिकी मात्र गर्दैन; तिनका अभाव, अस्पष्टता र अपूर्णताको विमर्श गर्दछ र त्यसको सिर्जनात्मक पुनरुत्पादनका माध्यमबाट आफ्ना पुस्तामा विद्यमान अभावको पूर्ति गर्दछ। यसले के स्पष्ट पार्दछ भने हरेक नयाँ पुस्तामा अतीतबोध अनिवार्य रूपमा विद्यमान हुन्छ। फरक यति हो कि कसैले त्यसलाई वैयक्तिकीकरण गर्दछन् भने कसैले त्यसलाई सामूहिकीकरण गर्दछन्।

इतिहासका दुई रूप हुन्छन्— घटित र कल्पित। घटित इतिहास तथ्यपूर्ण हुन्छ किनभने अतीतमा यस्तो पक्कै भएको हुन्छ। कल्पित इतिहास इतिहासकारको कल्पनाद्वारा निर्माण हुन्छ। इतिहासकारका कपटद्वारा कल्पित इतिहासलाई घटित

इतिहासकै समकक्षमा स्थापित गरिएको हुन्छ; यसका सत्यता र वस्तुपरकताको दाबी गरिएको हुन्छ। घटित इतिहासले अतीतसँग वर्तमानलाई र वर्तमानसँग भविष्यलाई जोड्ने सामर्थ्य राख्छ, भने कल्पित इतिहासले अतीतमोहलाई मात्र प्रश्रय दिन्छ। घटित इतिहासको लेखन वस्तुगत तथ्य, प्रमाण र तर्कका आधारमा गरिएको हुन्छ भने कल्पित इतिहासमा प्रस्तुत तथ्य, प्रमाण र तर्क युक्तिसङ्गत हुँदैनन्। त्यसैले घटित इतिहास वास्तविक इतिहास हो भने कल्पित इतिहास इतिहासको भ्रमपूर्ण व्याख्यान हो। ऐतिहासिक भौतिकवादले घटित इतिहासलाई महत्त्व दिन्छ, र यसले इतिहासको क्रमागत उत्खनन गर्दै त्यसका प्रवृत्तिहरूको कार्यकारणमूलक विवेचना गर्दछ। भाववादीहरू वा स्वच्छन्दतावादीहरू आविष्कृत इतिहास बढी मन पराउँछन् किनभने तिनीहरू जहिल्यै वर्तमानसँग असन्तुष्ट रहन्छन् र भ्रमपूर्ण अतीतको नोस्टाल्जियामा पलायनको बाटो रोज्दै हिँड्छन्। तथ्य र प्रमाणको हत्या गरी कल्पना, स्वैरकल्पना, दिवास्वप्न, तन्द्रा आदिका वायुपङ्खी घोडामाथि सवार भएर मनगढन्ते भावुकता प्रदर्शन गर्नु अतीतमोह हो भने इतिहासमा भएका तथ्य र प्रमाणको तर्कपूर्ण विश्लेषण गरी त्यसलाई वर्तमान र भविष्यका मूल्यसँग अन्तःसम्बद्ध गर्नु इतिहासबोध/अतीतबोध हो।

वर्तमानबाट अतीततर्फ हेर्दा त्यसका संरचनागत र प्रवृत्तिगत अनन्त आयाम देखिन्छन्। यसको अर्थ अतीतबोध वंशावलीको खोजी वा आफ्ना पूर्ववर्ती पुस्ता-प्रतिपुस्ताको नामकाम जान्नु मात्र होइन, बरु यो समग्र मानव सभ्यताका विकासयात्राको सामान्यीकृत विशद बोध हो। अतीतबोधमा भूगोल, लिङ्ग, जाति, वर्ग, संस्कृति, भाषा, कला आदिसँग सम्बद्ध चेतना एकाइका रूपमा रहेका हुन्छन्। अतीत भौतिक पदार्थको प्रतिरूप हो भने अतीतबोधको मुख्य आधार समग्र मानवीय चेतनालाई संयोजन गर्न सक्ने संश्लेषणात्मक विचारधारा हो। विचारधाराकै पूर्ववर्ती, समवर्ती र अनुवर्ती परम्पराको सम्मिलनबाट नै इतिहास दर्शन निर्माण भएको हुन्छ। यसर्थ अतीतबोध इतिहास दर्शनको एउटा अनिवार्य तत्व हो। साहित्येतिहासमा अतीतबोध अनिवार्य हुन्छ। यही अवधारणाका आधारमा नेपाली साहित्येतिहासको विमर्श गर्नका लागि (१) अतीतचेतना, (२) निरन्तरता र नवोन्मेष, (३) धनात्मक र ऋणात्मक गति र (४) अतीतमूल्य गरी चारवटा विश्लेष्य मानदण्ड निर्धारण गरिएको छ।

३. साहित्येतिहासमा अतीतबोधको विश्लेषण

प्रस्तुत लेखमा अतीतबोधसम्बद्ध अवधारणालाई नेपाली साहित्येतिहासका विभिन्न सन्दर्भसँग सम्बद्ध तुल्याई त्यसबारे विमर्श गरिएको छ। यस क्रममा यहाँ अतीतचेतना, निरन्तरता र नवोन्मेष, धनात्मक र ऋणात्मक गति एवं अतीतमूल्य गरी चारवटा मानदण्डका आधारमा नेपाली साहित्येतिहासको विश्लेषण गरिएको छ।

३.१ अतीतचेतना

अतीतको शृङ्खलित विकास वर्तमानसँग जोडिन्छ। त्यसैले अतीत र वर्तमानबिच अटुट सम्बन्ध छ भन्ने मान्यता इतिहाससापेक्ष साहित्यिक सिद्धान्तहरूले प्रस्तुत गर्दछन्। अतीत अतीत नै हो, त्यसको वर्तमानसँग कुनै सम्बन्ध हुँदैन; जीवनको भोग वर्तमानमै हुन्छ, खुसी वर्तमानमै पाइन्छ र हाम्रा सोच र सामर्थ्यको प्रदर्शन वर्तमानमै हुन्छ। त्यसैले हामी वर्तमानचेतनाभन्दा पर जानु आवश्यक छैन। अतीतचेतनाले हामीलाई कुनै चिज दिँदैन भन्ने धारणा वर्तमानवादीहरूको वा इतिहासनिरपेक्ष विद्वान्हरूको देखिन्छ। जसले आफ्नो विचार वर्तमानमा मात्र सीमित गर्दछ उसले वर्तमान कालको यथार्थबोध गर्न सक्दैन (ब्लाख, सन् २००५, पृ. ४६)। निस्सन्देह हामी वर्तमानमा बाँचिरहेका हुन्छौं र हाम्रा लागि अतीतको पुनरावृत्ति सम्भव छैन। अतीतलाई वर्तमानका आँखाले हेर्नु उचित पनि छैन। यसो भन्दै गर्दा वर्तमानको जरा अतीतमै छ भन्ने कुरा कदापि बिर्सनुहुँदैन।

अतीतको ज्ञान वर्तमानको ज्ञानसँग जोडिएको हुन्छ । वर्तमानसँग जोड्न सकिएन भने अतीतको ज्ञान मात्र लिनुको कुनै मूल्य रहँदैन । यस सम्बन्धमा आर्थर मारविक (सन् २००९) को स्पष्ट कथन छ :

अतीतको ज्ञान आफैँमा इतिहासकारको लक्ष्य होइन र हुन पनि सक्दैन । हरेक विचारशील प्राणीका जस्तै उसको लक्ष्य वर्तमानको ज्ञान हो । त्यसैमा प्रत्येक कुरा केन्द्रित हुनुपर्छ, त्यसैका वरिपरि हरेक चिजले चक्कर लगाउँछ । तर इतिहासकार भएका नाताले वर्तमानको एक विशेष आयाममा उसको रुचि हुन्छ । त्यो हो, यो कसरी भयो ? यस अर्थमा अतीत वर्तमानको एउटा आयाम वा क्रिया हो । (पृ. ७७)

वर्तमानबोध वर्तमानलाई नै बुझ्न पर्याप्त छैन । यसलाई नेपाली साहित्येतिहासको एउटा उदाहरणप्रसङ्गबाट पुष्टि गर्न सकिन्छ । नेपाली साहित्यको प्राथमिक कालका दुईवटा मूल प्रवृत्तिहरू— वीरस्तुतिपरक धारा र ईश्वरस्तुतिपरक धारामध्ये पहिलोलाई अतीत र दोस्रोलाई वर्तमान मानेर हेरौं । गोर्खा राज्यको विस्तार अभियानले त्यति बेलाको अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, सामाजिक-सांस्कृतिक व्यवस्था पूर्णतः प्रभावित थियो । पढेलेखेका मान्छे एकदमै कम थिए । तिनमा पनि साहित्यिक चेतना त केही दरबारी पण्डितहरूमा मात्र सीमित थियो । नेपाली साहित्यकै पहिलो कवि सुवानन्ददास जस्ता आममान्छेहरू अभावैअभावले भोकभोकै जीवन काट्न विवश थिए । राज्यका सम्पूर्ण साधनस्रोत युद्धमा परिचालित थिए । सधैं आपसी कहलमा केन्द्रित त्यति बेलाका बाइसी-चौबिशी राज्यहरू आन्तरिक द्वन्द्व र बाह्य द्वन्द्वको चपेटामा थड्थिलो थिए । तत्कालीन गोर्खा राज्यविस्तारको अभियान अत्यन्त गतिशील भएको अवस्थामा साहित्यकारहरू शासक, राजामहाराजा र लडाकुहरूको प्रशस्ति गाएर आफूलाई अस्तित्वशाली बनाउनमा दत्तचित्त थिए । वि.सं. १८७२ को नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नराम्रोसँग पराजित भएपछि आफूले आर्जन गरेको दुईतिहाई भूभाग गुमाउँदै घुँडा टेकेर सुगौली सन्धिमा अपमानित हुनुपयो । त्यस परिस्थितिले त्यति बेलाको नेपालमा (१) वीरहरूको वीरताभावलाई खुम्चाइदियो, (२) शासकहरूलाई आफ्नो राज्यमाथि अङ्ग्रेजहरूले कतिबेला आधिपत्य जमाउने हुन् भन्ने आतङ्कले सताउन थाल्यो, (३) अङ्ग्रेजका बमगोला पड्किएर मरिने भयले आमजनताहरूलाई आक्रान्त बनाउन थाल्यो, (४) पराजित मानसिकता र भयाक्रान्तताले चरम निराश एवं पलायनको बाटो लिनै गयो, (५) सनातनदेखि मान्छेका मनमा रहेको ईश्वरस्तुतिको संस्कृति पुनर्जागृत हुनु स्वाभाविक भयो, (६) ईश्वरले नै सबै दुःखबाट मुक्ति दिन्छन् भन्ने भावचेतनाका कारण साहित्यकारहरू ईश्वरस्तुतिपरक प्रवृत्त हुँदै गए र ईश्वरस्तुतिपरक धारा नेपाली साहित्यको प्रमुख धाराका रूपमा स्थापित भयो । यसै कारण तत्कालीन नेपाली साहित्यमा मूल धाराका रूपमा रहेको वीरस्तुतिपरक धारा अतीतको एउटा प्रवृत्तिका रूपमा थन्किन पुग्यो भने त्यसका ठाउँमा ईश्वरस्तुतिपरक धाराको नवप्रवर्तन भई त्यो धारा नेपाली साहित्यको मूल प्रवृत्तिका रूपमा स्थापित भयो । अब पहिलो धारा अतीत भयो र दोस्रो धारा वर्तमान बन्यो । साहित्येतिहासमा अटुट रूपमा चलिरहने कारणकार्य सम्बन्धको शूङ्खलाअनुरूप नै अधिल्लो धारा कारण भई पछिल्लो धारा कार्य बन्न पुग्यो । इतिहासमा अतीत र वर्तमानबिचको यस अभेद्य सम्बन्धलाई बोध गरिएन र वर्तमानका आँखाले मात्र हेर्न खोजियो भने न त वीरस्तुतिपरक धाराको बोध हुन सक्छ न त ईश्वरस्तुतिपरक धाराको बोध हुन सक्छ । त्यसैले अतीतचेतना वर्तमानचेतनाको आधार तथा मातृका हो ।

३.२ निरन्तरता र नवोन्मेष

अतीतबोध नै इतिहासको निरन्तरता र नवोन्मेषको बोध हुनुको कारण हो । यसका अभावमा साहित्येतिहासका सन्दर्भमा हाम्रो इतिहासदृष्टि निर्माण हुन सक्दैन भने अतीत र वर्तमानको बोधविना इतिहासका निरन्तरता र नवोन्मेषको पनि बोध हुन सक्दैन । यससँग सम्बद्ध एलेमर हेँकिस (सन् १९७२) को विचारलाई मैनेजर पाण्डेय (सन् २००९) ले

उद्धृत गर्दै नवीनता वा मौलिकता रचनाशीलताको एक अनिवार्य विशेषता भएको र त्यसका कारण साहित्यको परम्परामा परिवर्तन र विकासको प्रक्रिया चलिरहने कुरामा जोड दिएका छन् (पृ. ७) । इतिहासदृष्टि नै नभएपछि, इतिहासचेतना हुनु सम्भव छैन जसका कारण वर्तमानचेतना पनि जगविनाको घर, आधारविनाको अधिरचना र मूलविनाको पानी जस्तै कमजोर, शुष्क र शृङ्खलाविहीन हुन्छ । कारण-कार्य, अतीत-वर्तमान र निरन्तरता-नवोन्मेषबिचको सम्बन्ध नेपाली साहित्यका सबै कालखण्ड, युग, धारा र प्रवृत्तिमा घटित छ र यिनको बोधबाट मात्र अतीत र वर्तमानबिच गतिशील, मानक एवं तर्कपूर्ण सम्बन्ध हुन्छ भन्ने कुरालाई साहित्येतिहासमा स्थापित गर्न सम्भव हुन्छ ।

अतीतको बोधबाट वर्तमानको बोध भए जस्तै वर्तमानको बोधबाट मात्र पनि अतीतको बोध सम्भव हुन्छ भन्ने प्रतिवर्तक यस सन्दर्भमा उठ्नु स्वाभाविकै हो । वर्तमानबोधले अतीतबोधलाई स्वतः आफूमा समाहित गर्दछ भन्ने विचार रूपसंरचनावादी र उत्तरसंरचनावादीहरू प्रस्तुत गर्दछन् । “कालको बोध भाषामार्फत हुने भएकाले र भाषाको क्षमता सीमित हुने भएकाले भूत, वर्तमान र भविष्यको क्रमनिष्ठ बोध गर्न भाषाको रोगी बालकभैँ उत्तरआधुनिक, सिजोफ्रेनिक मान्छे असमर्थ छ, ऊ कालका टुक्राहरूलाई बतासमा धुलोका कणहरूलाई भैँ सनातन वर्तमानमा नर्तनशील भेट्छ” (गौतम, २०६४, पृ. १४४) । त्यसैले त यिनीहरू अतीतमुखीभन्दा बढी वर्तमानमुखी देखिन्छन् । वर्तमानका अव्यवस्था, असमझदारी, विवाद र त्रुटि अतीतकै अव्यवस्था, असमझदारी, विवाद र त्रुटिका परिणाम हुन् भन्ने तर्क पनि आफैँमा अनुपयुक्त होइन (ब्लाख, सन् २००५, पृ. ५३) । अतीतलाई आधार नबनाईकन वर्तमानलाई बुझ्न खोजियो भने अतीतबोधमा भनै ठुलो भ्रम उत्पन्न हुन जान्छ ।

अतीत बुझ्ने प्रयत्न तब मात्र सफल हुन्छ जब वर्तमानलाई निरन्तरता र नवोन्मेषको पूर्णतामा बोध गर्ने दृष्टि निर्माण हुन्छ । यसलाई अझै स्पष्ट पार्नका लागि नेपाली साहित्येतिहासको माध्यमिक काल, यसको प्रमुख धारा शृङ्गारिकता र यसको आमन्त्रणका कारण तथा प्रवृत्तिको विमर्श गर्नु उपयुक्त हुन्छ । नेपाली साहित्येतिहासकारहरूले नेपाली साहित्यमा शृङ्गारिक धाराको आमन्त्रण हुनुका पछाडि तत्कालीन राजनीतिक परिस्थितिलाई प्रधान कारण बनाएको देखिन्छ । नेपालमा १९४२ सालमा भएको जघन्य हत्याकाण्डमा तत्कालीन श्री ३ महाराज रणोद्दीप सिंहको हत्या भयो । कोतपर्वबाट नेपालको शासनसत्तामा उदाएका जङ्गबहादुरले तिस वर्ष नेपालमा एकछत्र शासन गरे । त्यसपछि उनले राणाहरूको वर्गीकरण गरी कोतपर्वमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका अन्य राणा खलकलाई शासनसत्ताबाट निकै पर पुऱ्याउने कार्य गरे । यस कार्यबाट रुष्ट भएका धीरशमशेर र उनका सत्र भाइ छोराहरू मिलेर रणोद्दीप सिंहको हत्या गरी नेपालको शासनसत्ता हत्याउन सफल भए । यस हत्याकाण्डबाट राणा शासनमै नयाँ अध्यायको आरम्भ भयो ।

नयाँ सत्ताधारीहरूले आफ्ना विरोधी वा हिजोका सत्तासीनहरूका भाइछोराहरूको राज्यसंयन्त्रबाट बाहिर राख्नका लागि आफ्नो श्रम, साधन र समय खर्च गरे । उनीहरू पूर्ण शक्तिमा आएपछि त्यही शक्तिको तुजुक देखाउँदै राज्यसत्ताको सुखभोग र विलासमा आफूलाई केन्द्रीकृत गरे । उर्दू, फारसी नर्तकीहरू, उस्तादहरू र थेटरहरू दरबार भित्र्याइए । वनारस बसेर अध्ययन गरिरहेका मोतीराम भट्ट पनि १९४२ मा सधैंका लागि नेपाल फर्काइए । वनारसमा हिन्दी, उर्दू, फारसी र अङ्ग्रेजी साहित्यसम्बद्ध ज्ञान, परम्परा र विमर्शप्रक्रियाका साथै त्यहाँ मुख्य साहित्यिक धाराका रूपमा रहेको शृङ्गारिकता मोतीरामसँगै नेपाल भित्रियो । यसमा परिवर्तित शासनसत्ता र सत्ताधारीहरूको अनुराग नै मुख्य कारण बन्यो । माथिको ऐतिहासिक सन्दर्भ नेपाली साहित्यमा शृङ्गारिक धाराको आमन्त्रण र त्यसको प्रधानताको वर्तमानकालिक विश्लेषणका लागि उपयुक्त नै होला तर यो आफैँमा पूर्ण छैन । कुनै पनि घटना वा प्रवृत्ति हठात् आरम्भ हुँदैन । अब यहाँ प्रश्न उठ्छ, के वि.सं. १९४२ पहिले वा मोतीराम भट्टको आगमनपूर्व शृङ्गारिक धारा नेपाली साहित्यमा अभ्यासमै थिएन त ! यस प्रश्नको उत्तर अतीतबोधविना प्राप्त गर्नु सम्भव छैन ।

माध्यमिक कालको आरम्भ हुनुभन्दा पहिले नेपाली साहित्यमा ईश्वरस्तुतिपरक धारा (भक्तिधारा वा अध्यात्मवादी धारा) को प्राधान्य थियो। यसका रामभक्ति, कृष्णभक्ति आदि सगुण र निर्गुणभक्ति गरी तीनवटा उपधाराहरू थिए। यीमध्ये विशेषतः कृष्णभक्ति धारामा साहित्य लेख्ने इन्दिरस, विद्यारण्यकेशरी, वसन्त शर्मा आदि कविका कविताकाव्यमा श्रीमद्भागवत, महाभारत आदि पौराणिक ग्रन्थमा वर्णित कृष्णका लीला र त्यही लीलाका रूपमा उनका रतिरागात्मक प्रसङ्ग आदिको वर्णनचित्रण गर्ने क्रममा शृङ्गारिक प्रवृत्तिको अभ्यास भइसकेको थियो। ईश्वरीय आस्था र श्रद्धालाई एकातिर पन्छाउने हो भने कृष्णभक्ति धारा एक प्रकारले शृङ्गारिक धाराकै रूपमा रहेको पाउन सकिन्छ। यस धारामा भक्तिका आवरणमा शृङ्गारिकता र रतिरागात्मकता प्रस्तुत गरिनुले त्यति बेलाको बौद्धिक समाज छद्मभेषी थियो भन्ने सहज अनुमान लगाउन सकिन्छ। ईश्वरस्तुतिको आवरणमा वासनारूपी रतिराग प्रकट गर्नु र त्यसैको बखान गरेर आफ्ना जैविक इच्छाकाकाङ्क्षाको परिपुष्टि गर्नुमा नै त्यति बेलाका कविहरू सङ्केन्द्रित थिए।

नेपाली साहित्यमा भक्तिका आवरणमा अभ्यास गरिएको पूर्ववर्ती शृङ्गारिक धाराले तत्कालीन राज्यसत्ताबाट वैधता प्राप्त गरेपछि नै माध्यमिक कालमा आएर प्रमुख धाराका रूपमा स्थापना भएको हो। यसको अर्थ, शृङ्गारिक धारा अतीतमा अध्यात्मवादी धारा वा ईश्वरस्तुतिपरक धाराकै गर्भमा हुर्किएको कृष्णभक्ति धाराकै नवीकृत रूप हो भन्ने कुरा स्पष्ट छ। यस धारालाई मोतीराम भट्टले उर्दू, फारसी, हिन्दी साहित्यबाट हठात् नेपाली साहित्यमा भित्र्याएका होइनन्। अध्यात्मवादी धाराभित्र रहेको शृङ्गारिक बीजमा मोतीराम भट्ट र उनका समकालीन कवि-नाटककारहरूले नायिकाका अङ्ग र नखशिखको वर्णन गर्दै शृङ्गार रसको केन्द्रमा पुऱ्याउन भने महत्वपूर्ण भूमिका खेलेकै हुन्। अहिले पनि नेपाली साहित्यमा शृङ्गारिक प्रवृत्ति विद्यमान नै छ तर यो प्रधान छैन। यौन साहित्य, योनीका कथा, यौनकथा, शृङ्गारिक गीतगजल आदि साहित्यभित्र प्रयोग हुने यौनिक प्रेमका प्रसङ्गहरू अतीत (कृष्णभक्तिधारा) कै नवीकृत रूप हुन्।

विशाल सामाजिक इतिहासका अनेक रूप हुन्छन्। यस्ता सामाजिक इतिहासमा अनेक प्रकारका छिद्र र अन्तरालहरू हुन्छन् जसमा नवोन्मेष घटित हुन सक्दछ (हक्सबाम, सन् २०१८, पृ. ४)। कहिलेकाहीं इतिहासमा सामान्य लाग्ने घटनाले पनि कालान्तरमा निकै ठूलो प्रभाव पारेको देख्न सकिन्छ। नेपाली साहित्यको इतिहासको एउटा सामान्य लाग्ने तर अत्यन्त तीव्र प्रभाव पारेको 'सूक्तिसिन्धु काण्ड' (२०७४) लाई यस सन्दर्भमा विमर्श गर्नु उपयुक्त देखिन्छ। *सूक्तिसिन्धु* (१९७४) नेपाली साहित्यको माध्यमिक कालका प्रमुख कविहरूका शृङ्गारिक कविताहरूको सङ्ग्रह हो। माध्यमिक कालको सर्वोत्तम सामूहिक प्राप्तिका रूपमा रहेको यो सङ्ग्रह प्रकाशन भइसकेपछि तत्कालीन राज्यसत्ताले यसमाथि प्रतिबन्ध लगायो र यसको उपयोगिताका बारेमा त्यसपछिका युवा र प्रौढका विचमा तीव्र द्वन्द्व चलयो (हेर्नु, राजेन्द्र सुवेदी (सम्पा.), २०७२)। *सूक्तिसिन्धु*माथि तत्कालीन राज्यसत्ताले लगाएको प्रतिबन्ध र यसले तत्कालीन साहित्यलेखनमा पारेका प्रभावलाई विचार गरेर पछि यसलाई 'सूक्तिसिन्धु काण्ड'का रूपमा व्याख्या गर्न थालियो (हेर्नु, सुकुम शर्मा, २०६४)। शृङ्गारिक भावधारालाई केन्द्रीयता रहेको नेपाली साहित्य सूक्तिसिन्धु काण्डपछि शास्त्रीयतावादी-परिष्कारवादी भावधारामा परिवर्तन भएको देखिन्छ। तात्कालिक परिस्थितिमा सूक्तिसिन्धु काण्ड अत्यन्त बलियो राज्यसत्ताले एउटा सामान्य साहित्यिक कृतिमाथि गरेको सामान्य हस्तक्षेप थियो। बलियो राज्यसत्ताद्वारा गरिएको त्यस हस्तक्षेपले त्यति बेलाका नेपाली स्रष्टाहरूमा भने निकै ठूलो तरङ्ग सिर्जना गरिदियो। 'गेहेन्द्र काण्ड' (१९७६) र 'मकै पर्व' (१९७७) ले सूक्तिसिन्धु काण्डलाई अझै सघनीकरण गर्दै लगे। अझै 'लाइबेरी पर्व' (१९८७) मा पुगेपछि त स्रष्टाहरूले आफ्नो सिर्जनधार परिवर्तन मात्र गरेनन्, नेपाली साहित्यमा स्वतन्त्रता र स्वच्छन्दताका तीव्र आवाजहरू बुलन्द हुँदै गए। सूक्तिसिन्धु काण्डमा राज्यसत्ताले गरेको दमनले शास्त्रीयतावादी भावधारालाई प्रवर्तन भयो। त्यसबाट तरङ्गित स्रष्टाहरूको भावात्मक विद्रोहका कारण कविता, निबन्ध र नाटकमा स्वच्छन्दतावादी भावधारालाई आमन्त्रण भयो भने कथा र उपन्यासमा सामाजिक यथार्थवादी भावधारा (आदर्शोन्मुख यथार्थवादी स्वरूपमा) को नवोन्मेष हुन

पुरयो । स्रष्टाहरूले शृङ्गारिकतालाई चटक छोडेर शास्त्रीयतावादी अध्यात्मलाई अँगाल्नु, सूक्तसिन्धु काण्डकै स्वभावको 'मकै पर्व' घटित हुनु, तत्कालीन शासनसत्ताका विरुद्ध भित्रभित्रै अनेक प्रकारका अभियान तथा आन्दोलनको बीजारोपण हुनु, यसैका पृष्ठभूमिमा युगौंदेखि समाजमा संस्कारका रूपमा रहेका सतीप्रथाको उन्मूलन (१९७७), करियाप्रथाको अन्त्य (१९८१) आदि नवोन्मेषका अनेकौं प्रयत्नहरू भए । दार्जिलिङबाट 'नेपाली साहित्य सम्मेलन' (१९८१) को स्थापना हुनु पनि नवोन्मेषको एउटा महत्त्वपूर्ण उदाहरण हो । नेपाली साहित्यमा पूर्ववर्ती प्रवृत्तिहरूको आंशिक निरन्तरता र नयाँ प्रवृत्तिहरूको प्रवर्तन हुँदै जाँदा साहित्येतिहासले एउटा गतिशील यात्रा तय गर्दै पूरै आधुनिकतामा प्रवेश गरेको देखिन्छ ।

३.३ धनात्मक र ऋणात्मक गति

मानव सभ्यताको उत्तरोत्तर विकासका लागि इतिहासको अध्ययन गर्नु आवश्यक छ । इतिहासका सबल र सकारात्मक पक्षको अनुकरणका लागि तथा दुर्बल वा नकारात्मक पक्षलाई समकालीन एवम् भावी पुस्तासम्म पुग्नबाट जोगाउनका लागि अतीतको अध्ययन-विमर्श अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हुन्छ । समाजका जटिल समस्याहरूको समाधान गरी मानवीय चेतना निरन्तर इतिहासका शरणमा जाने र त्यस अतीतका बारेमा ऐतिहासिक निर्णय दिने गर्दछ (मारविक, सन् २००९, पृ. १२) । जसले इतिहासका सबल र दुर्बल पक्षको बोध गर्दैन ऊ वर्तमानका प्रति अनभिज्ञ रहन अभिशप्त हुन्छ, किनभने वर्तमानका विभिन्न तत्त्वहरूलाई अतीतका विभिन्न पक्षका बिचमा रहने अन्तःसम्बन्धका आधारमा तुलना र मूल्याङ्कन गर्नु इतिहासको विकासयात्राको सही बोध हुन्छ (मारविक, सन् २००९, पृ. १३) । यसरी वर्तमानमा बसेर इतिहासका मूल्यवत्ता निर्धारण गर्नका लागि अतीतका धनात्मक र ऋणात्मक गतिको बोध गर्नु अपरिहार्य हुन्छ, र अतीतबोधविना यस्तो कार्य सफल हुन सक्दैन ।

अतीतका प्रवृत्तिको नवोन्मेष हुँदा धनात्मक गति पैदा हुन्छ, भने निरन्तरता हुँदा ऋणात्मक गति पैदा हुन्छ । मानक परम्परावादी शक्तिको विनाशविना परिवर्तन हुनै सक्दैन (हब्सबाम, सन् २०१८, पृ. ५) । वर्तमानमा बसेर अतीतका तथ्यहरूका बारेमा अध्ययन गर्नुको तात्पर्य अतीतका यथार्थको बोध गर्नु भन्ने हुन्छ । वर्तमानमा अतीतका तथ्यहरूको के औचित्य हुन्छ र भन्ने सोच पनि आफैमा बेअर्थको छैन । कतिपयलाई लाग्न सक्छ, ब्रितिसकेको समयका बारेमा अध्ययन गर्नु भनेको गाडिसकेको चिहान उधिन्नु जस्तै हो । हो, चिहान उधिन्नु भनेको सबैका लागि अर्थपूर्ण नहुन सक्छ तर अतीतका धनात्मक पक्ष के थिए, ऋणात्मक पक्ष के थिए, ती दुवै वर्तमानसम्म कसरी आइपुगेका छन्, तिनले वर्तमानको गतिलाई कसरी अवरोध गरेका छन् वा सहयोग गरेका छन् जस्ता अनेक जिज्ञासाहरूको समाधानका लागि अतीतको अध्ययन अत्यन्त जरुरी हुन्छ । उदाहरणका लागि नेपाली साहित्यको ईश्वरस्तुतिपरक साहित्यलाई लिन सकिन्छ ।

नेपाली साहित्यको इतिहासमा भक्तिकाल (वि.सं. १८७२ देखि १९४० सम्मको समयवधि) भनेर चिनिने ईश्वरस्तुतिपरक धाराका धनात्मक र ऋणात्मक दुवै पक्ष छन् । त्रिसित नेपाली मानसिकतालाई अध्यात्मको मलहम लाग्नु, नेपाली साहित्यमा भानुभक्तका सिर्जना प्राप्त हुनु, भानुभक्तको *रामायण*का माध्यमबाट नेपाली भाषाको प्रचारप्रसार, लोकप्रियता र मानकता बढ्दै जानु, फुटकर कवितादेखि महाकाव्य स्तरसम्मका कृति रचना हुनु, कृष्णभक्ति, रामभक्ति र निर्गुणभक्तिसँग सम्बद्ध अनेक प्रकारका स्रष्टा र सिर्जनाले नेपाली साहित्येतिहासको भण्डार भरिपूर्ण हुँदै जानु, जातपात र छुवाछुतको विद्यमान परम्पराका विरुद्ध आवाज उठाउन अभिप्रेरित गर्नु आदि यस धाराका धनात्मक पक्ष हुन् । त्यस्तै नेपाली कविताले विकासको एउटा उच्चतम स्तर प्राप्त गर्नु पनि यस धाराको धनात्मक पक्ष हो । यी धनात्मक पक्षले इतिहासको स्वभावलाई अभै गतिशील, विकसित र रूपान्तरणकारी बनाएको देखिन्छ ।

नेपाली समाजमा ईश्वरस्तुतिपरक धाराले जातीय आडम्बर, छुवाछुत र सामन्तवादी सोचलाई बढावा दिएको छ । अध्यात्मवादको रहस्यमा नेपाली समाजलाई फसाएर यसले ईश्वरभक्ति नै सबै समस्याको समाधान हो भन्ने भ्रमसमेत

हुर्काएको छ अनि अपुष्ट पौराणिक रहस्यलाई अकाट्य सत्य मानेर त्यसैका वशमा पर्न नेपाली समाजलाई बाध्य बनाएको छ। रामका यश, कीर्ति र वीरताको गाथा गाउँदागाउँदै सीताको त्यागमाथि शङ्का गरेर अग्निपरीक्षा दिन बाध्य बनाएको छ। कृष्णका लीलाको बखान गर्ने क्रममा समाजमा नैतिक मूल्यको ह्रास हुन सक्ने कुरामा कति पनि विचार पुऱ्याउन सकेको छैन। साकार ईश्वरको अभ्यर्चना गर्ने नेपाली समाजलाई निराकार ईश्वरको पूजा गर्ने अभ्रै रहस्यमय र अनावृत दलदलमा फसिरहन अभिप्रेरित गरेको छ। नेपाली साहित्यका सबै विधामा यो धारा समानान्तर रूपमा विकास हुन सकेको छैन। यी ऋणात्मक पक्षले नेपाली साहित्येतिहासको गतिलाई धेरै हदसम्म रोक्न र साहित्यलाई रहस्यमय, अनावृत र अवैज्ञानिक संस्कृतिको आवरणबाट बुझ्ने चिन्तनतर्फ धकेलेको देखिन्छ।

ईश्वरस्तुतिपरक धाराको परवर्ती शृङ्गारिक धारा आमन्त्रण हुनुमा अध्यात्मभिन्न रहेको शृङ्गारिकताले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ भने शृङ्गारिक धाराको प्रधानता रहेको माध्यमिक कालमा सहवर्ती धाराका रूपमा निरन्तरता प्राप्त गर्न पनि यसले सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ। वि.सं. १९७४ पछि तत्कालीन राज्यसत्ताले शृङ्गारिकतालाई समाजको कलङ्कका रूपमा व्याख्या गरेपछि शास्त्रीयतावादको आवरण लिएर अध्यात्मवादी धाराको पुनरावृत्ति हुँदा नेपाली साहित्य यथास्थितिमै रहन बाध्य भएको छ।

नेपाली साहित्येतिहासका वीरस्तुतिपरक धारा, ईश्वरस्तुतिपरक धारा, शृङ्गारिक धारा, परिष्कारवादी धारा, यथार्थवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी धारा, प्रगतिवादी धारा, विसङ्गतिवादी-अस्तित्ववादी धारा, प्रयोगवादी धारा आदिका छुट्टाछुट्टै इतिहास लेखन सम्भव छ। यसका लागि निरन्तर साधना, अध्ययन, अनुसन्धान र लेखन-प्रकाशनको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ। यदि नेपाली साहित्यको धारागत इतिहासलेखन हुने हो भने अहिले हाम्राअगाडि इतिहासको जुन प्रवृत्तिचित्र छ त्यो परिवर्तन हुने सम्भावना छ। यसतर्फ नेपाली साहित्येतिहासका अध्येताहरूको ध्यान जानु आवश्यक छ। यस कुरालाई प्रस्ट पार्न यहाँ नेपाली साहित्यको प्रगतिवादी धाराको विकासयात्रागत गतिलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी धाराको विकासयात्रा र गतिलाई यसको आरम्भदेखि वर्तमानसम्मका विभिन्न समयका खुट्किलामा राखेर हेर्दा यस्तो देखिन्छ :

क्र.सं.	समयावधि	प्रभाव	प्रभावको मापन
१.	१९९२-२००७	सामान्य प्रभाव	स्वच्छन्दतावाद र यथार्थवादसँगै जोडिएर नेपाली साहित्यलेखनमा प्रभाव
२.	२००८-२०१७	औपचारिक मूल प्रभाव	मुख्य प्रभावशाली समय
३.	२०१८-२०३५	शिथिल	आदर्शवाद र विधेयवादको जालोमा फसेको समय
४.	२०३६-२०५१	पुनर्जागरण	प्रभावशाली प्रवृत्तिको पुनरावृत्ति
५.	२०५२-२०६२/६३	नवीन मूल्ययुक्त सामर्थ्य	नवीकृत प्रवृत्तिसहितको मुख्य प्रभावशाली समय तथा समानान्तर धारसँगको तीव्र सङ्घर्ष
६.	२०६४ देखि यता		नेपाली साहित्यको सहवर्ती एउटा मूल प्रवृत्ति

नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी धाराको उपर्युक्त विकासयात्राका तर्कसङ्गत कारणहरू रहेका छन्। कवि गोपालप्रसाद रिमालका कविताहरूबाट गतिशील चेतनाको धनात्मक वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ भने यसमा प्रजा परिषद्को स्थापनाले सामाजिक रूपान्तरणको सङ्गठित प्रयत्न अभ्रै वेगवान् हुँदै आयो। तत्कालीन नेपाली साहित्यमा औपचारिक रूपमा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको गठन (२००६) पछि यस धाराले एउटा भिन्न गति प्राप्त गर्‍यो र त्यसैका पृष्ठभूमिमा

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानको *भञ्ज्याङ्गनिरै* (२००८) कवितासङ्ग्रह र त्यसमा उनले लेखेको भूमिका नै प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको पहिलो औपचारिक प्रस्थानबिन्दु हो । यसमा नेपालमा क्रान्तिमार्फत आएको प्रजातन्त्र (२००७) ले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । २००८ देखि २०१७ सम्म उक्त धाराको पहिलो अत्यन्त गतिशील चरण थियो । २०१७ सालमा तत्कालीन राजा महेन्द्रले नेपाली संसदीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थालाई विघटन गरी दलविहीन पञ्चायती शासनव्यवस्था लागु गरेपछि भने प्रगतिवादी धारा शिथिल हुँदै गयो । राजनीतिक पार्टी र स्वतन्त्र विचारमाथि प्रतिबन्ध लाग्नु नै यसको मूल कारण थियो । २०३६ सालमा भएको विद्यार्थी विद्रोह र त्यसले तत्कालीन राज्यव्यवस्थालाई पारेको प्रभावका कारण कलासाहित्य र विचारप्रवाहमा केही खुकुलो वातावरण देखियो । फलस्वरूप सुषुप्त अवस्थामा रहेको प्रगतिवादी साहित्य अभियान पुनर्जागृत भयो र त्यस समयदेखि विभिन्न सहप्रवृत्तिहरूको नवोन्मेष गर्दै यस धाराले वर्तमानसम्म नै नेपाली साहित्यलाई सर्वाधिक प्रभाव पारिरहेको छ ।

उपर्युक्त सूचीमा दिइएको प्रगतिवादी नेपाली साहित्यको विकासयात्रा नेपाली साहित्यको निरन्तर पठनबाट बोध हुन आएको तथ्यपरक ज्ञान र प्रकल्पनाको परिणति हो । प्रगतिवादी नेपाली साहित्यका भिन्न भिन्न अध्येताले भिन्न दृष्टिकोण प्रयोग गरेर हेर्दा ठिक यस्तै नतिजा नआउन पनि सक्छ किनभने यो एउटा ऐतिहासिक प्रकल्पना हो । अर्को किसिमले विचार गर्दा यो सत्यका नजिक पनि देखिन सक्छ किनभने नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी धाराको विकासयात्राको मूलभूत गति यस्तै देखिन्छ । नेपाली साहित्यमा प्रगतिवादी धाराको आरम्भ तथा विकास धनात्मक, ऋणात्मक, धनात्मक, स्थिरको गतिमा अगाडि बढिरहेको छ र यसबाट यो धारा सबैभन्दा लामो समयावधिसम्म गतिशील हुँदै नेपाली साहित्यमा प्रभाव पारिरहेको एक मात्र मूल प्रवृत्ति हो भन्ने कुराको पनि पुष्टि हुन्छ । यसरी अतीतबोध अतीतका धनात्मक र ऋणात्मक गतिको बोध हो । यस गतिले अद्यतन र आगतलाई कसरी सहयोग र बाधा पुऱ्याएको छ भन्ने कुरा यसबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

३.४ अतीतमूल्य

अतीतबोधको सबैभन्दा सशक्त परिणति अतीतमूल्य हो । विगतलाई वर्तमान र आगतका औचित्यपूर्ण सापेक्षतामा स्थापित गर्नु नै अतीतमूल्य हो । कतिपय कलाजीवी र बौद्धिकहरूलाई अतीत भनेको अतीत हो जुन कहिल्यै फर्केर आउँदैन; त्यसैले यसको अध्ययन गर्नु व्यर्थ छ भन्ने लाग्छ । समयको त्रैआयामिक सम्बन्धका बारेमा बोध गर्न नसक्नेहरूका लागि यस्तो लाग्नु स्वाभाविकै हो तर बिहानले दिनको सङ्केत गर्दछ, बच्चा मान्छेको बाउ हो, हुने बिरुवाको चिल्लो पात नहुने बिरुवाको खस्रो पात, नाच्ची नानीको खुट्टी हेर्दै चाल पाइयो आदि सारकथन मान्छेको मुख दिमाखका उपज कदापि होइनन् । यिनमा अतीतमूल्यको सुन्दर सार लुकेको छ । मैनेजर पाण्डेय (सन् २००९) ले अतीतमूल्यलाई अतीतचेतना र मानवीय नैतिक मूल्यसँग सम्बद्ध रहेको मान्दै कृतिको कलात्मक मूल्य त्यसमा व्यक्त नैतिक मानवीय मूल्यसँग सम्बद्ध हुने र नैतिक मानवीय मूल्यहरूको सार्थकताको बोध ऐतिहासिक चेतनाबाट मात्र सम्भव हुने मान्दछन् (पृ. १४) । अतीतमा साहित्यकारहरूले गरेका साहित्यिक कर्म नै वर्तमान साहित्यिक विकासका आधार हुन् भने भविष्यको मार्गदिशा पनि हुन् । अतीतको आधारविना न वर्तमानको बोध सम्भव छ न त भविष्यको नै । त्यसैले अतीतका वस्तुस्थितिको उचित मूल्याङ्कनबाट नै अतीतमूल्य निर्माण हुन्छ ।

राज्यसत्ताको चरम हस्तक्षेप र बन्धनबाट मुक्तिको प्रयत्न गर्दै त्यति बेलाका लक्ष्मीप्रसाद देवकोटालगायत स्रष्टाहरू जनताका छोराछोरीले पनि पढ्न पाऊन् भन्ने उद्देश्यले लाइब्रेरी खोल्ने अभियानमा जुटे । उनीहरूको अभियान सफल नहुँदै कसैले तत्कालीन श्री ३ लाई पोल लगाइदियो र अभियन्ताहरू दण्डित भए । यसले एकातिर तत्कालीन निरङ्कुश

र जटिल राज्यसत्ताको हस्तक्षेप एवं दमनका विरुद्ध स्वच्छन्दता र स्वतन्त्रताको आन्दोलनलाई बल मिल्यो भने अर्कातिर शास्त्रीयतावादी नियम तथा बन्धनका विरुद्ध स्रष्टाहरूको कलाचेतना जागृत हुँदै जाँदा नेपाली साहित्यमा स्वच्छन्दतावादी भावधाराको आमन्त्रण भएको हो भन्ने कुरा अतीतबोधको विमर्शबाट मात्र ज्ञात हुन सक्छ । सूक्तिसिन्धु काण्डलाई इतिहासकारहरूले तात्कालिक परिस्थितिमा भएको एउटा सामान्य घटना मानेका भए पनि यो नेपाली साहित्यमा एउटा नयाँ धार वा प्रवृत्तिको नवोन्मेष गर्ने आधारभूत कारण बनेको देखिन्छ, भने यसले परवर्ती प्रवृत्तिविकासको नयाँ ढोकासमेत खोलेको देखिन्छ ।

अतीतबोध वर्तमानमा देखिएका अनगिन्ती समस्याहरूको समाधान खोज्नका लागि अत्यन्त उपयोगी हुन्छ । इतिहासकार स्ट्रेयर (सन् १९७३) को विचारलाई उद्धृत गर्दै आर्थर मारविक (सन् २००९) ले लेखेका छन्- इतिहासकारको ज्ञान नयाँ स्थितिसँग जुध्नका लागि उपयोगी हुन्छ, यसका लागि होइन कि यसबाट भविष्यवाणीको आधार बन्दछ, बरु अतीतमा मानवीय व्यवहारका सबैजसो समझमा आजका समस्याहरूको साझा तत्त्व खोज्नका लागि हुन्छ, र यस प्रकार ती समस्याहरूको बुद्धिमत्तापूर्ण समाधान खोज्न सम्भव हुन्छ (पृ. १८) । इतिहासको अध्ययन अतीतको अध्ययनमा मात्र सीमित हुँदैन अपितु वर्तमान र भविष्यसम्म पनि यो विस्तारित हुन्छ । वर्तमानका समस्या अतीतका देन हुन् र भविष्यको समस्याका कारक पनि हुन् । यी समस्या अतीतको कुन दिक्कालबाट पैदा भए, तिनको समाधानका जरा कहाँ छन्, तिनलाई कसरी उपयोग गर्न सकिन्छ, र त्यसबाट वर्तमानको नवीकरण कसरी हुन सम्भव छ, भन्ने कुरा अतीतबोधबाट मात्र ज्ञात हुन्छ ।

इतिहास वा साहित्यको इतिहासमा समस्याका अनगिन्ती स्वरूप हुन्छन् । उदाहरणका लागि नेपाली साहित्यको कालविभाजनसँग सम्बद्ध मतमतान्तरलाई लिन सकिन्छ । वि.सं. २००० देखि आरम्भ भएको नेपाली साहित्यको कालविभाजनमा सर्वप्रथम रत्नध्वज जोशीले एउटा मत स्थापना गरे । यसको तीन वर्ष नपुग्दै पुराना कवि र कवितामा बाबुराम आचार्यले नयाँ मत प्रस्तावित गरे । इतिहासकार भिन्न हुनेबित्तिकै कालविभाजनसम्बद्ध मत भिन्न हुन्छ र मतभिन्नता स्वतः सिर्जना हुन्छ । त्यसपछि अनेक साहित्येतिहासकारले नेपाली साहित्यको कालविभाजनमा आफ्ना प्रकल्पना प्रस्तुत गरे । वि.सं. २०२० को दशकमा त यसबारेको मतभिन्नता कति सघन भयो भने त्यति बेलाका दैनिक, मासिक, सूचनामूलक, अनुसन्धानमूलक, निजी, संस्थागत, सरकारी आदि सबै पत्रपत्रिका तथा साहित्यिक बहसमा यसले मुख्य स्थान पायो (हेर्नु, अधिकारी, २०६९) । विद्वान्हरूका अनेक खेमा देखिए । वि.सं. २०२८ मा तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानले कालविभाजनमा देखा परेका यस प्रकारका मतभेदलाई एकरूपता प्रदान गर्नाका लागि एउटा विशेष गोष्ठी नै आयोजना गर्‍यो र त्यस गोष्ठीमा भएका बहस तथा छलफलको दस्तावेजसमेत *प्रज्ञा परिचर्चा* (२०२८) मा प्रकाशन भयो । अनेक विवाद, मतभिन्नताले वैयक्तिक जीवनलाई समेत प्रभाव पार्न थालेपछि विवाद समाधान गर्न वा कम गर्न राखिएका गोष्ठी, सेमिनार, छलफल आदिले किन नेपाली साहित्यको कालविभाजनमा मतैक्य निर्माण गर्न सकेनन् त भन्ने कुरा पनि उत्तिकै विचारणीय छ ।

मतैक्य किन स्थापित हुँदैन भने अतीतका तथ्य, कार्य र प्रवृत्तिका बारेमा हरेक इतिहासकारको बोध, त्यस बोधको कोण र बुझाइको स्तर फरक फरक हुने गर्दछ । कुनै इतिहासकारले अतीतको बोधका आधारमा वर्तमानको बोधलाई सामान्यीकरण गर्ने गर्दछन् भने कुनै इतिहासकारले वर्तमानको बोधका आधारमा अतीतको बोधलाई सामान्यीकरण गर्ने गर्दछन् । कसैले भने अतीतबोध र वर्तमानबोध दुवैलाई एकातिर पन्छाएर आफ्नो भावुक तथा प्रभावपरक निष्कर्ष नै सत्य हो भन्ने दाबी गर्दछन् । यसमा आदर्शवादी/अध्यात्मवादी, यथार्थवादी, ऐतिहासिक भौतिकवादी,

रूपसंरचनावादी, उत्तरसंरचनावादी, नवइतिहासवादी, समाख्यानवादी आदि अनेक प्रकारका इतिहासदृष्टि र तीद्वारा अभिप्रेरित इतिहासचेतनाले समेत भूमिका खेलेको हुन्छ। एकले अर्काको दृष्टि र चेतनालाई स्वीकार नगर्ने, बलजपती आफ्नै मतलाई मात्रै वैज्ञानिक र वस्तुपरक सिद्ध गर्ने एक प्रकारको हठवादी प्रवृत्तिका कारण पनि साहित्यको इतिहासलेखन तथा कालविभाजनमा समस्या देखिन्छ। यस प्रकारको समस्या समाधानका लागि सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण प्रज्ञा नै अतीतबोध हो। यसबाट नै अतीतमूल्यको स्थापना हुन्छ।

अतीतबोधका विषयमा विद्वान्हरूले केही संशय पनि प्रस्तुत गरेका छन्। यो कि त आदर्शवादी हुन्छ कि त भावनात्मक भन्ने मत त्यस्ता संशयकारी विद्वान्हरूको देखिन्छ। एक दृष्टिले यो कुरा ठिकै लाग्छ। इतिहासलाई हेर्ने, पर्गल्ने, त्यसलाई वर्तमानसम्म जोड्ने सम्यक् दृष्टि नहुँदा अतीतबोध अतीतकै गर्भमा हराउन पनि सक्छ। आर्थर मारविक (सन् २००९) के संशय गर्दछन् भने इतिहासमा अतीतका जीवनको बढी आदर्शीकरण हुन्छ र त्यसलाई कहिलेकाहीं मनोवैज्ञानिक अथवा परिमाणात्मक वस्तुपरकताका साथ सुनिश्चित गरिएको हुँदैन (पृ. ५७)। यस्तो परिस्थिति साहित्येतिहासमा पनि देखिन्छ। नेपाली साहित्यमा आधुनिकता कहिलेदेखि र कसरी आरम्भ भयो भन्ने विषयमा भन्दा साहित्येतिहासकारहरू कोबाट आरम्भ भयो भन्ने विषयमा अस्वस्थ प्रकारको बहसमा उत्रिएको देखिन्छ। आफ्नो आदर्शलाई बढाइचढाइ प्रस्तुत गर्ने र अरूका आदर्शलाई निकम्मा ठान्ने प्रवृत्ति पनि विवादमा संलग्न केही विद्वान्हरूमा देखिन्छ। नेपाली साहित्येतिहास लेखनमा देखिएका अति आदर्शीकरणका केही मतलाई निम्नलिखित बुँदामा यसरी संश्लेषण गर्न सकिन्छ : (१) लेखनाथ पौड्यालबाट आधुनिक कालको आरम्भ भएको हो भन्ने मत, (२) बालकृष्ण समबाट आधुनिक कालको आरम्भ भएको हो भन्ने मत, र (३) गोपालप्रसाद रिमालबाट आधुनिक कालको आरम्भ भएको हो भन्ने मत।

उपर्युक्त विभिन्न मतहरूका आआफ्नै तर्कपद्धति भए पनि वासुदेव त्रिपाठी, चूडामणि बन्धु आदि पहिलो मतका बलिया दाबेदार मानिन्छन् भने दोस्रो मतमा रत्नध्वज जोशी, केशवप्रसाद उपाध्याय आदि विद्वान्हरू रहेको देखिन्छ। मोहनराज शर्मा, ताराकान्त पाण्डेय आदि विद्वान्हरू भने तेस्रो मतमा केन्द्रित भएको देखिन्छ तर मोहनराज शर्माका पछिल्ला लेखन यस मतभन्दा भिन्न छन्। वासुदेव त्रिपाठीद्वारा गरिएको लेखनाथ पौडेलका कवित्वको ऐतिहासिक विश्लेषण र मूल्याङ्कनका क्रममा आदर्शीकृत तर्कहरूको अधिक प्रयोग भएको देखिन्छ (हेर्नु, वासुदेव त्रिपाठी, २०३४)। मोहनराज शर्मा (२०४०), वामदेव पहाडी (२०५४) र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०५८) आदि विद्वान्हरूले साहित्यको इतिहासलेखनका क्रममा पहिलो मतप्रति ऋणात्मक मूल्याङ्कनदृष्टि प्रयोग गरेको देखिन्छ। साहित्यको इतिहासलेखनमा यस्तो हुनुको मूल कारण पनि अतीतबोधका सन्दर्भमा उनीहरूको दृष्टि र सामर्थ्यको भिन्नता नै जिम्मेवार रहेको छ। यस क्रममा धनात्मक दृष्टिकोण प्रयोग हुँदा अति श्रद्धा जागृत हुने र ऋणात्मक दृष्टि हाबी हुँदा अति निन्दा वा जड, रूढ र प्रतिशोधी मूल्याङ्कन चेतना अभिव्यक्त हुने स्थिति देखिएको छ। यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने अतीतमूल्य ऐतिहासिक पद्धतिको सम्यक् सन्तुलनबाट मात्र संश्लेषण हुन सम्भव हुन्छ, अन्यथा त्यसले इतिहासलाई कि त अति आदर्शीकृत गर्दछ कि त अति निकृष्टीकृत गर्दछ। तसर्थ इतिहास दर्शनको वस्तुप्रज्ञा र अन्तःप्रज्ञाको सन्तुलनकारी सहभावबाट मात्र सही अतीतमूल्यको बोध हुन सम्भव हुन्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

५. निष्कर्ष

अतीतबोध अतीत, वर्तमान र भविष्यलाई जोड्ने समयको अखण्ड यात्राविमर्श हो। यो साहित्यको इतिहासलाई हेर्ने समयको दर्शन वा इतिहास दर्शनको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। साहित्यको इतिहासमा इतिहासदृष्टि, इतिहासबोध र

इतिहास दर्शनको बहुआयामिक विमर्श गरिएको हुन्छ। अतीतबोधले यी तीनै पक्षलाई आफूभित्र सन्निवेश गरेको हुन्छ। अतीतको अध्ययन-विश्लेषण गरी वर्तमान र भविष्यसँग जोडेर त्यसको मूल्याङ्कन गर्ने अतीतचेतना, प्रवृत्तिहरूको निरन्तरता र नवोन्मेष, निरन्तरता र नवोन्मेषका धनात्मक र ऋणात्मक गति अनि त्यस गतिलाई समेत प्रवृत्तिसापेक्ष बनाएर वर्तमानमा अतीतको मूल्याङ्कन गर्ने अतीतमूल्यका आधारमा नेपाली साहित्येतिहासमा अतीतबोधको महत्त्वपूर्ण आवश्यकता रहेको स्पष्ट हुन्छ। नेपाली साहित्यको इतिहासलेखनमा अतीतबोधलाई हरेक कालखण्ड, धारा, उपधारा, प्रवृत्ति, कृति, स्रष्टा, युगीन प्रभाव र त्यसको मूल्यबोधका सापेक्षमा उपयोग गर्नु अत्यन्त आवश्यक छ। नेपाली साहित्येतिहासमा रहेका अनेक छिद्र-अन्तराल, निरन्तरता र नवोन्मेष, त्यसबाट सिर्जित धनात्मक र ऋणात्मक पक्षको सन्तुलित बहस हुनु आवश्यक छ। प्रत्येक धाराका विकासयात्राको उतारचढावको सन्तुलित व्याख्या भयो भने नेपाली साहित्येतिहास अति आदर्शीकरण र अति निन्दाको समस्याबाट मुक्त हुन्छ र यसले अतीतको मूल्यलाई सही ढङ्गले पहिचान गर्न सक्दछ। नेपाली साहित्येतिहास लेखनमा अतीतबोधलाई कालखण्डसापेक्ष, प्रवृत्तिसापेक्ष, स्रष्टा-कृतिसापेक्ष, अभियान-आन्दोलनसापेक्ष उपयोग गर्न सकिन्छ। यसरी अतीतबोधको मूल्य, मानक र महत्त्वलाई सम्यक् उपयोग गरी नेपाली साहित्येतिहास लेखनपुर्ण युगीन आवश्यकता टुङ्कारो देखिन्छ। अतीतबोधको गहन प्रज्ञालाई नेपाली साहित्येतिहास लेखनमा उपयोग गरेर मात्रै साहित्येतिहासको ऐतिहासिक मूल्यबोध हुन सक्ने र वर्तमान अनि भविष्यमा समेत त्यसको मूल्यवत्ता कायम हुन सक्ने भाष्य प्रस्तुत विमर्शबाट स्थापित भएको छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०६२, वैशाख), 'नेपाली साहित्यको कालविभाजनसम्बन्धी विवादहरू', *गरिमा*, २३ (५), पृ. ४१-५०।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०६६), *नेपाली साहित्यको इतिहास लेखन : सर्वेक्षण र विश्लेषण*, काठमाडौं : युग पब्लिकेसन प्रा.लि.।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०६९), *नेपाली साहित्यको कालविभाजन : ऐतिहासिक विश्लेषण*, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०७६), *नेपाली साहित्यको इतिहासलेखनका आधार*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- अधिकारी, बालाकृष्ण (२०७७), *मार्क्सवाद र साहित्येतिहास दर्शन*, काठमाडौं : शिखा बुक्स।
- आचार्य, बाबुराम (२०५०), *पुराना कवि र कविता* (छैटौं संस्क.), ललितपुर : साभा प्रकाशन।
- गौतम, कृष्ण (२०६४), *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस।
- जोशी, रत्नध्वज (२०००, चैत), 'नेपाली भाषाको नूतन साहित्य चर्चा', *शारदा*, ९ (१२), पृ. २०८-२१२।
- जोशी, रत्नध्वज (२०२१), *आधुनिक नेपाली साहित्यको फलक*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०३४), *लेखनाथ पौड्यालको कवित्वको विश्लेषण र मूल्याङ्कन*, काठमाडौं : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रि.वि.।
- नेपाल, घनश्याम (सन् २००९), *नेपाली साहित्यको परिचयात्मक इतिहास* (दोस्रो संस्क.), सिलगुडी : एकता बुक हाउस।
- पहाडी, वामदेव (२०५४), *आलोचनाको वृत्त*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- प्रज्ञा परिचर्चा* (२०२८), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
- ब्लाख, मार्क (सन् २००५), *इतिहासकार का शिल्प*, वृजविहारी पाण्डेय (हिन्दी अनु.), दिल्ली : ग्रन्थ शिल्पी।
- भट्ट, मोतीराम [(१९४८) सन् १९६४], *कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र*, इन्द्रबहादुर राई (सम्पा.), दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन।

- मारविक, आर्थर (सन् २००३), *इतिहास का स्वरूप*, लालबहादुर वर्मा (हिन्दी अनु.), दिल्ली : ग्रन्थ शिल्पी ।
- लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५८), *आधुनिक नेपाली समालोचना*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०४०), *नेपालीका केही आधुनिक साहित्यकार* (दोस्रो संस्क.), काठमाडौं : सहयोगी प्रेस ।
- शर्मा, सुकुम (२०६४), *नेपाली भाषा-साहित्यमा आन्दोलन*, काठमाडौं : एकेडेमिक बुक सेन्टर ।
- शुक्ल, रामकीर्ति (सन् २०१८), 'भूमिका', *इतिहास, राजनीति और संस्कृति*, एरिक जे. हब्सबाम (ले.), दिल्ली : नयी किताब प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (२०५९), *साहित्यको इतिहास : सिद्धान्त र सन्दर्भ*, काठमाडौं : त्रिकोण प्रकाशन ।
- सत्याल, यज्ञराज (२०१७), *नेपाली साहित्यको भूमिका*, काठमाडौं : श्री ५ को सरकार शिक्षा विकास योजना, प्रकाशन विभाग ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (पुनः सम्पा.) (२०७२), *सूक्तिसिन्धु*, श्यामजीप्रसाद शर्मा अर्याल (मूल सम्पा., १९७४), काठमाडौं : दुबसु क्षेत्री राष्ट्रिय विकास प्रतिष्ठान ।
- हब्सबाम, एरिक (सन् २०१८), *इतिहास, राजनीति और संस्कृति*, रामकीर्ति शुक्ल (हिन्दी अनु.), दिल्ली : नयी किताब प्रकाशन ।